

"לא תשתנה...השתנה, תשתנה":

**היעלמות הבנות העומק אודות מושאי המחקר
מעולמם של גופי המודיעין והשפעת התופעה על
יכולותיהם ועל הרלוונטיות שלהם³⁸**

אל"ם מיכאל מילשטיין, ראש המחלקה לענייני
פלסטינים במינהל האזרחי, איש אמ"ן לשעבר³⁹

ואמר: "אני רוצה להוסיף שניים לעשרת הדברות:
הדיבר האחד-עשר, "לא תשתנה,
והדיבר השנים עשר השתנה תשתנה"
כך אמר אבי ופנה ממני והלך ונעלם במרחקו המוזרים.

יהודה עמיחי⁴⁰

משני צדי האוקיינוס האטלנטי חווים בעשורים האחרונים גופי המודיעין, ובפרט אלה האמונים על מחקר ועל הערכה, משבר עמוק. זהו משבר הנטוע בשאלות של ייעוד ושל זהות, והנובע בעיקרו מהשינויים הדרמטיים המתחוללים בסביבה ובמושאי המחקר שבהם עסק המודיעין במשך תקופות ארוכות, אך לא פחות חשוב – גם מהתמורה העמוקה המתחוללת בדיוקנו של איש המודיעין.

תכליתו של המאמר היא לעסוק ב"פיל המצוי בחדר", תופעה שממעטים לעסוק בה או להבחין בקיומה: **הפיחות המשמעותי שחל בגופי המודיעין בעשורים האחרונים ביחס למשקלן של הבנות העומק אודות מושאי המחקר** הנובעות מהיכרות עם תרבותם, עם שפתם ועם ההיסטוריה שלהם. הדבר בא לידי ביטוי בצמצום ההיקף של בעלי מיומנויות בתחומים אלה במערכי המודיעין, בהפחתה או בהיעלמות של רכיבים אלה בהכשרות אנשי המודיעין, ובהפחתת משקלם בתהליכי גיבוש תמונת המצב, ההערכות וההמלצות.

אין מדובר בבעיה חדשה. העיסוק בפיחות שחל בהבנות העומק עובר כחוט השני בשיח המודיעיני בעשורים האחרונים. הנושא הועלה כלקח בתחקירים שביצעו גורמי המודיעין המערביים בעקבות "טראומות מכוננות" (למשל מלחמת יום הכיפורים בישראל או פיגועיה ה-11 ספטמבר 2001 בארצות הברית). עם זאת, נראה כי הבעיה הישנה עלתה לשלב קריטי. השליטה בהבנות העומק נמצאת על

38 תודתי לקוראי המאמר שהערותיהם הנובנות סייעו לי בליטוש טיעוניי: אלוף יואב (פולי) מרדכי, מתאם פעולות הממשלה בשטחים, אלוף (מיל) יוסי בייזץ, אלוף (מיל) גרשון הכהן, תא"ל (מיל) יוסי קופרואסר, תא"ל (מיל) שלום הררי, תא"ל (מיל) עמוס גלבוע, תא"ל (מיל) אסף אוריון, תא"ל (מיל) גיא גולדשטיין, פרופסור אלי פודה, פרופסור מאיר ליטבק, פרופסור עוזי רבי, פרופסור שאול משעל, ד"ר אפרים קם, ד"ר דן שיפטן, ד"ר חגי אטקס, ד"ר רונית מרון, ד"ר אלדד פרדו, ד"ר ראובן ארליך, שלמה קשי, זיו שרון, אריה שפיצן, עופר גוטרמן, מיקי סגל, שי שבתאי, אפרת הראל, כרמל גיל ודודי סימן-טוב.

39 ראש מחלקת היועץ לעניינים פלסטיניים (יע"פ) ביחידת מתאם פעולות הממשלה בשטחים, ובעבר ראש הזירה הפלסטינית בחטיבת המחקר של אמ"ן. מחברם של הספרים: "בין מהפכה ומדינה: הפת"ח והרשות הפלסטינית" (2004); "המהפכה הירוקה - דיוקנה החברתי של תנועת החמאס" (2007); ו"מוקאוומה - עלייתו של אתגר ההתנגדות והשפעתו על תפיסת הביטחון הלאומי של ישראל" (2010).

40 יהודה עמיחי, פתוח סגור פתוח (תל-אביב: שוקן, 1998), עמ' 85.

סף הכחדה בגופי המודיעין. השיח על הבעיה כמעט אינו קיים, וחמור מכך – עם השנים התפתחה תפיסה הגורסת כי מדובר ב"מיומנויות אנכרוניסטיות", שאינן הכרחיות ב"מחקר המודרני". תחושת חוסר נוחות מלווה את גורמי המודיעין מזה מספר עשורים, בין היתר, על רקע השינוי בסביבה, במושאי המחקר וביעדי המודיעין. מתוך חוסר נוחות זה נעשו הררי מחקרים שניסו לפענח, מהן בעיות המודיעין כיום, ולהציע עבורן מענה. במסגרת זו בלטו כמה מוקדי דיון מרכזיים: שיטות החשיבה שבהן מסתייע איש המודיעין לצורך גיבוש תמונת המציאות וההערכות; דפוסי השיח הנהוגים בגופי המודיעין; המבנה הארגוני של מערכי המודיעין; וכן הדינמיקה שבין המודיעין ובין הקברניט. העיסוק בהבנות העומק, כאמור, כמעט אינו קיים במסגרת השיח הזה. דווקא בעידן של תמורות דרמטיות באזור שבו מתחדדת החשיבות של פענוח רכיבי התרבות של מושאי המחקר, נמצא המודיעין במצב, שבו קבוצת המומחים לאותם הנושאים היא בבחינת "זן נכחד". כמו במקרים רבים של התמודדות עם משברים, גורמי המודיעין אינם מודעים לחלוטין לקיום המשבר, אינם דנים בו, ולפרקים אף מתכחשים לעצם קיומו. כפי שקרה בעבר, סביר כי התנגשות עזה עם המציאות צפויה לחשוף את בעיות היסוד ולחדד את ההבנה, כי התקופה שקדמה לאותה ההתנגשות לוותה ב"משבר נסתר". בהקשר הזה יש לציין את דבריו של דונלד ראמספלד, מזכיר ההגנה האמריקני בעבר, לגבי מגוון מצבי ההכרה. בין היתר טען הוא, כי המצב הבעייתי ביותר שבו אדם נתון, הוא "לא לדעת שאינך יודע".⁴¹

דווקא בעידן של תמורות דרמטיות שבו מתחדדת החשיבות של פענוח רכיבי התרבות של מושאי המחקר, נמצא המודיעין במצב, שבו קבוצת המומחים לאותם הנושאים היא בבחינת "זן נכחד"

בין "ערביסטים" ל"אנליסטים": מאפייני המשבר ושורשיו

על השינויים שחלו במציאות ובאובייקטים שבהם ממוקד כיום חוקר המודיעין נכתב כבר רבות. העולם המודיעיני "הוותיק" שהתמקד בכוונות של מנהיגים וביכולות של מדינות ושל צבאות, התחלף בעשורים האחרונים במציאות מגוונת ומורכבת יותר, שבה בולט משקלם של קהלים, קבוצות חברתיות, ארגונים א-מדינתיים או מדינתיים למחצה וכן של מרחב הרשת. תופעה זאת באה לידי ביטוי באופן בולט במזרח התיכון, במיוחד ב"עידן הטלטלה". היא מגולמת בעליית משקל הציבור בעיצוב המציאות ובהתעצמות מאבקים הנובעים מקווי שסע דתיים, עדתיים, שבטיים וחמולתיים, שבחלקם אף מביאים להתפרקות של ישויות מדינתיות באזור. אך טבעי היה שבעידן הזה יתחדד הצורך בהעמקת ההבנה ביחס לתרבות ולתודעה של "הצד השני". אולם כאן בולטת במלוא עוזה הבעיה השנייה המאפיינת את משבר המודיעין, בעיה הקשורה לדיוקנו ולכלי עבודתו הבסיסיים של איש המודיעין. האמירה

41 הדברים נאמרו במהלך תדריך לעיתונאים בפברואר 2002, ועסקו בניתוח העדויות להימצאות נשק להשמדה המונית בידי משטרו של צדאם חסין, דבר שהיווה עליה מרכזית לקידום המערכה הצבאית האמריקנית נגדו ב-2003.

בהקשר זה חדה: בכלל גופי המודיעין במערב, ובפרט באלה העוסקים במחקר ובהערכה ברמה האסטרטגית, התמעט בעשורים האחרונים מספרם ומשקלם של חוקרים שבסיס מקצועיותם הוא בקיאות תוכנית, ובפרט שליטה בשפתם של מושאי המחקר והבנת תרבותם.⁴² מגמה זו מהווה במידה רבה "הדהוד" לתופעה עולמית רחבה, המסתמנת בעשורים האחרונים גם בישראל: הפיחות במעמדם של מדעי הרוח וצמצום בנכונות הממשלים והחברות להשקיע בטיפוחם. זאת בין היתר, נוכח התפיסה הקולקטיבית של ענפי לימוד אלה כ"משניים" בהשוואה למדעים מדויקים או ללימודים בעלי "קצה רווחי". בישראל הדבר בא לידי ביטוי בהזנחה מתמשכת של לימודי השפה הערבית במערכת החינוך, ובעקבות כך גם בירידה במספר דוברי השפה ובנרשמים ללימודי ההיסטוריה של המזרח התיכון והשפה והספרות הערבית במוסדות האקדמיים.⁴³

הצמצום המתמשך בהיקפם של חוקרים בעלי בקיאות בעולמו של "הצד השני" אינו מותיר אחריו חלל ריק. החלופה המתהווה להבנות העומק מגלמת את הבעיה השלישית המאפיינת את משבר המודיעין, וקשורה גם היא לכלי העבודה

**בכלל גופי המודיעין
במערב התמעט
בעשורים האחרונים
מספרם ומשקלם
של חוקרים שבסיס
המקצועיות שלהם הוא
בקיאות תוכנית, ובפרט
שליטה בשפתם של
מושאי המחקר והבנת
תרבותם**

הבסיסיים של החוקר: את לימוד השפה, ההיסטוריה והתרבות של מושאי המחקר מחליף בהדרגה אוסף של "תורות", חלקן אקלקטיות למדי, המתהדרות ברצון להצטייר כ"מתקדמות", לפרקים תוך הצגת מיומנויות העבר כ"אנכרוניסטיות". "תורות" אלה מתיימרות לספק לחוקר המודיעיני אמצעי להשתלב בשיח הדרגתי בבירור המציאות, בהערכת מגמות העתיד ובגיבוש המלצות, כשהן מתעלמות מהצורך בהיכרות מעמיקה עם צורת החשיבה וההתנהגות של גורמים, שאינם נמנים עם התרבות שבה הוא חי. בהקשר הזה יצוינו שיטות דוגמת "אפשרויות

מתחרות" ו"הסרטה לאחור", שיש להן אומנם איכות רבה כתוספת לעומק ולבקיאות, אך הן מתבססות לא פעם כ"עמוד השדרה" הבלעדי כמעט של הניתוח המחקרי. כך הפך, בהדרגה, חוקר המודיעין הן בישראל והן בעולם המערבי מ"ערביסט" ל"אנליסט", כלומר מאיש מקצוע שהווייתו ממוקדת במאמץ לפענח את "נפש האחר", למי שמנסה לאתר (או לכפות) סדר וחוקיות במציאות המתאפיינת לא פעם בסתירות פנימיות ובכאוטיות.

ניסיון נוסף למילוי החלל שנוצר בעקבות התפוגגות הבנות העומק, משתקף בשימוש היתר בכלי איסוף ומחקר מודרניים, במיוחד מחקר הרשתות וה"ביג דאטא". מדובר במגמה הצוברת בתקופה האחרונה תאוצה, וסביר שאף תתעצם בעתיד, תוך דחיקה נוספת של הבנות העומק. עם

42 ישנם בגופי המודיעין בישראל חוקרים שהשכלתם הבסיסית אומנם נשענת על לימוד ההיסטוריה והתרבות של המזרח התיכון, אולם רובם אינם מטפחים לאורך זמן את המיומנויות האלה (בדגש על שימוש בשפה), והשכלתם האקדמית בהמשך אינה עוסקת בתחומים אלה.

43 ראו: יהודה שנהב, מייסלון דלאשה, רמי אבנימלך, נסים מזרחי ויונתן מנדל, **ידעת ערבית בקרב יהודים** (ירושלים: הוצאת מכון ון ליר, 2015).

זאת, ראוי להבהיר באופן נחרץ, שאין החוקר המודיעיני (וגם האקדמי) כיום יכול להתעלם מכלים אלה או להסתפק בשימוש מצומצם בהם. אי היכרות עימם ואי שימוש נרחב בהם יהפכו אותו למוגבל מאוד, גם אם יהיה מצויד בהבנות העומק. התרעה חריפה זו נובעת בשל הסתמכות יתר על הכלים המודרניים, המלווה לא פעם באמונה כי הם ה"בבואה למציאות", ולא עוד רכיב מוגבל ומוטה מיסודו, שיש לשקלל בתוך תמונה מגוונת ומעמיקה.

הזמינות והפשטות המובנות של תחומים אלה עלולות לתעתע ולנסוך בחוקר אשליה שביכולתו "להבין מציאות" בעודו יושב במשרד, מקליק על המקלדת ומפעיל מספר תוכנות במחשבו. זאת מתוך אמונה שממצאי האלגוריתמים והגרפים העולים מתוך המסכים הם בבואה אותנטית להוויה שאותה הוא חוקר. הסתמכות רחבה מדי על הכלים המודרניים הופכת (כביכול) את חוקר המודיעין לבעל ידע רב יותר אודות המציאות, אך אינה משפרת בהכרח את מידת הבנתו אותה, ואולי אף מרדדת.

מבט ממוקד על עולמם של חוקרי המודיעין כיום ממחיש את השוני שחל באופן שבו הם נחשפים למציאות, מגבשים את תפיסותיהם אודותיה ומעריכים את כיווני התפתחותה. המגע הישיר עם "האחר" הפך לחזיון נדיר בקרב גורמי המודיעין. מפגשים עם אישים מ"הצד השני", סיורים לימודיים בשטח או קריאת כתבים בשפת המקור המתפרסמים במרחב של מושאי המחקר (לרבות חומרים מעולם התרבות ולא רק ניתוחים פוליטיים ואסטרטגיים), קיימים אומנם, אך בהיקף מצומצם. הניכור בין החוקרים למושאי מחקרם מתחדד בין היתר בעקבות הסתמכות כמעט מוחלטת על חומרים מתורגמים, לרוב ללא רגישות מספקת לפערים שנגרמים בעקבות כך. בהקשר הזה העיר שמעון שמיר, חוקר המזרח התיכון והדיפלומט הוותיק, כי "דיעת הלשון מאפשרת קליטת תכנים והכרת ניואנסים, שאין כמעט דרך להעבירם בתרגום. היא פותחת צוהר אל עולם הערכים והעמדות, המאוויים והתקוות של החברה השכנה באופן שאין לו תחליף."⁴⁴

דפוסי העשייה והתפוקות של **גורמי המתפ"ש** (יחידת מתאם פעולות הממשלה בשטחים), ובפרט של גופי המידע וההערכה בקרבם, מגלמים מענה אפשרי וייחודי לניכור של החוקרים ממושאייהם. תמונת המצב, ההערכות וההמלצות המגובשות במתפ"ש נשענות מעבר לדיווחים שמקורם בתקשורת הגלויה ובמידע מודיעיני, גם על יסודות יחודיים, ובראשם שיח ישיר ומתמשך עם נציגי "הצד השני" - החל מנהגי המוניות והסוחרים ברחוב, דרך מנהיגי השטח של הארגונים הפוליטיים והציבוריים, ועד לצמרת המדינית והביטחונית בזירה הפלסטינית. היא נשענת גם על נוכחות בשטח היוצקת ממד מוחשי בתהליך הלמידה של אנשי המתפ"ש, ועל שליטה בשפה ובקודים התרבותיים של "האחר". אלה מעניקים לגורמי המתפ"ש יכולת לזיהוי חד (ולפרקים אף מוקדם יותר) של תהליכי יסוד בזירה הפלסטינית, ולצידה גם פרשנות והערכות בעלות עומק לגבי ההתפתחויות השוטפות. זוהי **התנסות מומלצת, הצפויה ללטש את קריאת המציאות של קציני המודיעין, ולעמת את הידע שצברו והתבוננות שגיבשו מול "מציאות ממשית"**.

אלוף הראבן, איש המודיעין וחוקר המזרח התיכון, היטיב לנסח את היתרונות המגולמים

44 שמעון שמיר, "לימוד הערבים ולימוד עצמנו", בתוך להכיר עמים קרובים: כיצד מתמודדים בישראל עם לימוד הערבים ותרבותם – סדרת דיונים ירושלים: מוסד דן ליר בשיתוף עם החברה המזרחית הישראלית, תשמ"ה/1985, עמ' 8.

בהתנסויות כגון אלה של המתפ"ש. לדבריו, אלה מחלצות את החוקר מהיכלאות בעולם של מושגים מופשטים ותיאוריות ומשעבוד לטקסטים, ומעניקות לדרך תפיסתו את המציאות האנושית ואת הממד החווייתי והמוחשי. לדבריו, "עבודת מחקר על הערבים, למשל בתחום האידיאולוגיה או מדע המדינה – סכנתה שתעלים מאתנו את המציאות מאחורי מסך של מושגים מופשטים. 'המשפחה הערבית', כאשר אנו קוראים אודותיה במסה סוציולוגית, היא במקרים רבים מושג מופשט ולכן קר, אך היא התנסות גדושת רשמים כאשר עוברים אנו את מפתן הבית הערבי, ונכנסים פנימה"⁴⁵. כדאי ליישם גישה זו גם במוקדים שמעבר לזירה הפלסטינית, נוכח האפשרויות שנוצרו בעידן האינטרנט לשיח ישיר עם מושאי המחקר, וזאת כמובן בהתבסס על ידע תרבותי מוקדם.

"הפיל שבחדר": השיח אודות "הבעיה במודיעין"

מזה כמה עשורים מלווה השיח אודות המודיעין בתחושת אי נוחות לגבי פערים או ליקויים הקיימים סביב מספר שאלות: מהו בעצם מודיעין ומהי תכליתו, עד כמה הוא רלוונטי לצרכנים השונים, מהן הדרכים להגביר את האפקטיביות שלו, וכיצד לייצר אמירות או הערכות מודיעיניות שיהיו בו בזמן מדויקות ובעלות זוויות עמוקות, אך גם נגישות לצרכנים. ספרים ומאמרים רבים נכתבו אודות השינויים שחלים או שצריכים לחול במודיעין. חלק ניכר מהמחקרים ניסה לבסס את המודיעין כ"מדע", תוך מיקוד בפירוק לוגי של בעיות או בכימות של תופעות אנושיות. זרם

מחקרי אחר ניסה להתמקד במיצי הרלוונטיות של המודיעין תוך הדגשה של שכלול דפוסים וערוצים בשיח שבינו לבין הקברניט ("מודיעין אסטרטגי"), או תוך פיתוח יכולות והשפעה של המודיעין ברובד הטקטי-אופרטיבי. בין שני אלה, נשמעו מספר קולות חלושים יחסית שהצביעו גם על המגמה הבעייתית של צמצום היכרות האינטימית עם מושאי המחקר ושל אובדן "הכלים המסורתיים".

בהקשר הזה בולטים מחקרים שנכתבו בידי אנשי מודיעין אמריקנים בעקבות מה שנתפס

**קיים איום על יתרונו
היחסי של המודיעין,
כמי שמתיימר להבין
לעומק ולרוחב את
המציאות ולנתח את
כיווני התפתחותה, והוא
עלול להידחק למרחב
האופרטיבי-טקטי**

בעיניהם ככישלונות שנבעו מחוסר היכרות מספקת עם תרבויות אחרות, בפרט מזרח תיכוניות. במסגרת זו, בולט מחקר שפורסם ב־2014 על ידי קבוצת חוקרים ששירתו ברובם בגופי ביטחון בארצות הברית. כותרתו: "שיפור המומחיות האסטרטגית: לקחים מ־13 שנות מלחמה". אחת הקביעות הבולטות במחקר היא כי "הטכנולוגיה אינה יכולה להחליף את הבקיות בהיסטוריה, בתרבות ובשפה בשל אופיה האנושי והבלתי יציב מטבעה של המלחמה". בנייתו עלתה ביקורת באשר לתפיסת "המהפכה בענייני צבא" (RMA), שקבעה כי שליטה בטכנולוגיה מודרנית

45 אלוף הראבן, "כיצד נלמד את מה שאין אנו יודעים על הערבים?", בתוך להכיר עמים קרובים: כיצד מתמודדים בישראל עם לימוד הערבים ותרבותם – סדרת דיונים ירושלים: מוסד ון ליר בשיתוף עם החברה המזרחית הישראלית, תשמ"ה/1985, עמ' 25-26.

ועליונות במידע עשויות להעניק יכולת הכרעה מהירה ומובהקת במערכות הצבאיות. ניתוח זה התבסס על הניסיון האמריקני במלחמת המפרץ הראשונה. הניסיון להסתמך על תפיסה זו במקרים המורכבים של עיראק ושל אפגניסטן הוכיח עצמו ככישלון חרוץ. הסתפקות בעליונות טכנולוגית לצד בורות עמוקה במרחב התרבותי שבו הופעל הכוח הצבאי, גרמו, לדברי החוקרים, לכישלון במימוש היעדים האסטרטגיים. מעט מדי ומאוחר מדי הבינו האמריקנים כי כדי לשפר את הסיכוי לקדם את יעדיהם, עליהם להעמיק בהבנת המערכות הפוליטיות והחברתיות המורכבות ובהכרת התרבות בשתי המדינות, וכן לקדם פרויקטים במישור האזרחי מול האוכלוסיות המקומיות.⁴⁶

השיח הישראלי אודות צמצום הבנות העומק מוגבל בהשוואה לשיח המתקיים בנושא במערכי המודיעין האמריקנים. השיח בישראל משקף נכונה הכרה, ולפיה יש בעיה ביכולת המודיעין להתמודד עם אתגרי העת הנוכחית. בנושא זה הוגדר באופן מדויק הקושי של המודיעין לתת מענה לתזזיתיות התכופה בדיוקנו של המזרח התיכון ולדומיננטיות של הציבורים ושל מרחבי הרשת. עם זאת, המענה המוצע ממוקד ב"כלים החדשים", ללא אזכור כמעט של הצורך בהעמקת ההבנה לגבי עולמו של "האחר". בעניין זה עלו קריאות מוצדקות לגיבוש מבנה רשתי ושטוח למערכת המודיעין, לפיתוח השיח הפנימי במערכות המודיעין, להעמקת ההיכרות והשימוש עם עולם הרשתות ולהסבת שיטות האיסוף והניתוח הכמותיים שפותחו, בעיקר לצורך מעקב אחר אובייקטים צבאיים, גם ליעדים "רכים" דוגמת התנהלות ציבור.⁴⁷

חיבורו של איתי ברון, רח"ט מחקר בשנים 2011-2014, "המחקר המודיעיני – בירור המציאות בעידן של תמורות ושינויים", משקף במידה רבה את יסודות המשבר המתואר, אך לפרקים גם את ההתעלמות ממנו. החיבור חותר לתאר את הבעיות המלוות את המודיעין בהתמודדותו עם האתגרים העכשוויים ולהעלות הצעות למענה אפשרי עבורם. בין הליקויים שבהם דן ברון בולטים "כשל הדמיון" ו"הדבקות בקונספציה" (המורשת החשובה של אוקטובר 1973 הנטועה עמוק בתודעת המודיעין הישראלי ובהווייתו). בין הפתרונות האפשריים מנותחות שיטות, כגון "הסרטה לאחור", "אפשרויות מתחרות", "חוכמת המונים", ו"צוותים אדומים". זאת לצד הרחבת העיסוק



לקחים מ-13 שנות מלחמה: הטכנולוגיה אינה יכולה להחליף את הבקיאיות בהיסטוריה, בתרבות ובשפה

Linda Robinson, Paul D. Miller, John Gordin IV, Jeffrey Decker, Michael Schwillie and Raphael S. Cohen, *Improving Strategic Competence: Lessons from 13 Years of War* (Santa Monica: RAND, 2014), p. 59
 47 ראו בהקשר זה מספר חיבורים בולטים: אפרים קם, "המזרח-התיכון באתגר מודיעיני", **עדן אסטרטגי**, כרך 16, גיליון 4 (ינואר 2014), עמ' 83-93; דודי סימון-טוב ועופר ג., "מודיעין 2.0 – גישה חדשה לעשיית מודיעין", **צבא ואסטרטגיה**, כרך 5, גיליון 3 (דצמבר 2013), עמ' 27-42; שמאל אבן ועמוס גרנית, **קהילת המודיעין הישראלית – לאן?: ניתוח, מגמות והמלצות** (תל-אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2009).

ב"ביג דאטא", בין היתר כמענה למשקלו הגובר של הציבור בעיצוב המציאות. עם זאת, המחקר נעדר עיסוק בהבנות העומק אודות "הצד השני". בעוד שהספר תורם רבות לשכלול שיטות העבודה של חוקר המודיעין תוך מיקוד בממד האנליטי-לוגי, הוא מתעלם מיסוד, שבלעדיו מאמצים אלה יהיו בעלי אפקטיביות נמוכה או בלתי מדויקים. **העצות החשובות המובאות בחיבור חיוניות כתוספת להבנות העומק, לא כחלופה להן.**

כלל ההיבטים של משבר המודיעין, ובראשם כמובן צמצום הבנות העומק, עלולים להביא לאיבוד רלוונטיות של גופי ההערכה מודיעיניים, ובפרט אלה העוסקים בממד האסטרטגי ופועלים מכוח מעמד של "מעריך לאומי". בעולם הנוכחי, "השטוח והרשתי", החשיבה האסטרטגית היא נחלת הכול (בעיקר הקברניטים), כלי ה"ביג דאטא" פתוחים לכל משתמש במרחב הרשת, ומכוני המחקר האקדמיים מתיימרים להוביל את ניתוח תהליכי העומק. בעולם הזה מאוים היתרון היחסי של המודיעין, כמי שמתיימר להבין לעומק ולרוחב את המציאות, ולנתח את כיווני התפתחותה, והוא עלול להידחק למרחב האופרטיבי-טקטי, שבו יש לו יתרון יחסי מובהק והצלחה רבה.

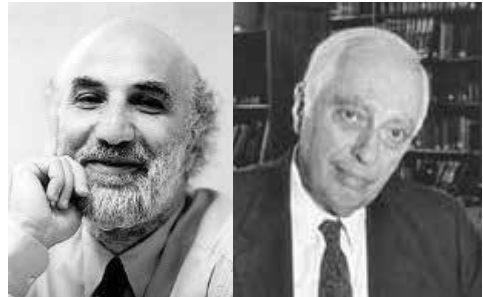
סיכום: מסורת וקידמה במודיעין - סתירה או השלמה?

עצם הקביעה כי קיים משבר במערכות המודיעין המודרניות, כאמור, אינה עניין מוסכם. קל וחומר הטענה כי חלק ניכר מהבעיות נובעות מצמצום ההיכרות של אנשי המודיעין עם תרבות "הצד השני". אולם גם אם הבעיה מוגבלת בהיקפה, יש הכרח שתהפוך לנושא שיח במערכות הביטחוניות, ואולי היא אף מחייבת היכרות והתייחסות מצד הציבור הרחב, משום שהמודיעין משמש "מצפן" מרכזי עבור קברניטי המדינה. גם סטייה של מספר מעלות במצפן הזה עלולה להיות בעלת השלכות דרמטיות במסגרת ניווט המדינה באוקיינוס הסוער של המציאות.

המענה חייב להיות משולב ועדכני כאחד. ראשית, איש המודיעין נדרש לבצר את עולם הבקיאיות והעומק כיתרון יחסי מובהק, תוך שימת דגש על שליטה בשפת "הצד השני" ועל היכרות עם תרבותו. זהו תנאי הכרחי, אך לא יחיד בהתקדמותו של החוקר לקראת הבנת עומק של "הצד השני". מומלץ כי מאמץ זה יהיה חלק ממפעל לאומי שתכליתו לשפר את היכרות החברה הישראלית כולה עם המרחב הערבי, בעיקר באמצעות חיזוק לימודי השפה במערכת החינוך. בו בזמן יש הכרח בהיכרות של החוקר עם שיטות המחקר המתקדמות ובשימוש נרחב בהן. ללא היכרות מעמיקה עם הכלים המודרניים, כגון חקר הרשתות וה"ביג דאטא", ושימוש שיטתי בכלים אנאליטיים, החוקר יהיה מוגבל מאוד, כשם שההסתמכות המוחלטת על כלים אלה תהפוך אותו למוגבל מאוד. שנית, יש הכרח לחשוף את החוקרים, בעיקר אלה העוסקים בתחומים מדיניים-אסטרטגיים, לדיסציפלינות שאינן רווחות בדרך כלל במערכות הביטחוניות, כגון סוציולוגיה, אנתרופולוגיה, תקשורת, פסיכולוגיה וכלכלה. באותו ההקשר, נדרש גם הידוק הזיקות והשיח בין גורמי המודיעין לבין גורמי האקדמיה (בעיקר אלה שיוכלו להעניק פרספקטיבה ארוכת טווח לניתוח ההווה) ומיצוי חומרים אקדמיים ועיתונאיים במסגרת תהליכי העבודה המודיעיניים.⁴⁸ מומחי מודיעין מערביים בולטים העלו כבר לפני שנים את המסקנות הללו, אך נראה כי אלה

48 ראו בהקשר הזה: אלי פודה, "השטח האפור" במחקר המודיעיני: מקומם של תהליכים ארוכי טווח בהערכת המודיעין", **מערכות**, גיליון 331 (אוגוסט 1993/אב תשנ"ג), עמ' 56.

לא חלחלו באופן משמעותי. מרטין פיטרסן, בכיר ב־CIA בעבר, השיא בהקשר הזה מספר עצות לחוקר המודיעיני, במיוחד זה העוסק במישור המדיני-אסטרטגי. ראשית, הוא התריע מפני איבוד רלוונטיות של החוקר במפגשיו עם מקבלי ההחלטות: "אם המודיעין רוצה לסייע למקבלי ההחלטות, חייב להיות לו ערך מוסף מעבר למה שהפוליטיקאים כבר יודעים, כלומר להציג את עצמו כמקור של מומחיות נחוצה ואמינה... המפתח הוא היכולת להציב את התמונה המודיעינית בתוך מסגרת היסטורית והקשר שבנסיבות רגילות הקברניט לא יראה, ולהוכיח את חשיבות ההקשר לתמונה". לדבריו, היתרון היחסי והאמינות של החוקר ייבנו באמצעות לימוד שיטתי של ההיסטוריה, ההגות והספרות של הישויות שאותן הוא בוחן. לכלים אלה חשיבות רבה יותר במסגרת עיסוק בגורמים שאינם מערביים ואשר מונעים מכוח עולם ערכים והגיון הזהים לאלה של החוקרים. הוא הדגיש כי "אין תחליף ליכולת לדבר ולקרוא את שפת המדינה שאותה אתה חוקר", כלי שלדבריו מסייע להבנה מעמיקה יותר של דרכי החשיבה של "הצד השני", ומחזק מאוד את אמינות החוקר מול הגורמים שאותם הוא משרת.⁴⁹



ברנרד לואיס ופואד ע'מי, מגדולי חוקרי המזרח התיכון בדורנו. הערכותיהם השגויות אודות עתיד ההתפתחויות במזרח התיכון בעשורים האחרונים ממחישות כי בקיאות עמוקה לגבי העבר, אינה מבטיחה חיזוי מדויק של העתיד, אלא מסייעת בעיקר להבנה חדה יותר של הווה

יהושפט הרכבי, ראש אמ"ן בעבר, שגילם שילוב מיוחד בין חשיבה אנליטית, ניתוח אסטרטגי וידע מעמיק בפילוסופיה לבין בקיאות בתרבותם ובשפתם של עמי המזרח התיכון, העלה לפני למעלה מ־60 שנה תובנות שנראות רלוונטיות אף לימינו:

"ראיתי שתי דרגות בהבנת המודיעין... האחת היא הדרגה של המודיעין המתמטי: קובץ ידיעות על עובדות, כמויות, מספרי

כוח אדם, יחידות טקטיות, נשק, מערך... מעל המודיעין המתמטי עומד שלב גבוה יותר, והוא המודיעין ההומני, המודיעין שחדר והגיע לאדם, למחשבותיו, לגישתו, להלכי הרוח ולתגובותיו... המודיעין ההומני הוא המודיעין של התחושה, התחושה המושגת לאחר שנים רבות של עבודה ושל לימוד היריב... חושבני שהישג זה לא יושג מבחינתנו, אלא תוך קידום השפה הערבית... ולכן שמתי בעבודה דגש על קידום הערבית אצלנו... כשם שאין ללמוד את מדינת ישראל בלי להכיר את הציונות, כך אין ללמוד את עמי ערב בלי להגיע למחשבותיהם".⁵⁰

אי אפשר לחתום מאמר זה בלי ללבן שאלה מתבקשת: האם הצטיידות בהבנות העומק מקנה בהכרח יכולת חיזוי טובה יותר של העתיד? המציאות מעלה לא מעט מפגשים מביכים בין מומחיות מזרח תיכונית לניסיונות חיזוי העתיד. הדבר לא פסח על הבכירים ביותר מבין חוקרי

49 Martin Petersen, "The Challenge for the Political Analyst," Political Analysis, Vol. 47, No. 1 (2003), pp. 51-56
 50 יהושפט הרכבי, המודיעין כמוסד ממלכתי (תל-אביב: הוצאת מערכות והמרכז למורשת המודיעין, 2015), עמ' 25-26.

המזרח התיכון בדורנו, ובראשם ברנרד לואיס, שהעריך ערב מלחמת יום הכיפורים כי מצרים, שהייתה שקועה במצוקה כלכלית קשה, אינה צפויה לקדם מערכה צבאית. הוא גם סבר ערב מלחמת המפרץ השנייה (2003) שיש סיכוי גדול להצלחת "הפרויקט האמריקני" לבסס מדינת לאום דמוקרטית בעיראק.⁵¹ פואד עג'מי, חוקר מזרח תיכון בולט אחר, כשל גם הוא כאשר מיהר

להעריך עם פרוץ "האביב הערבי", כי העולם הערבי ניצב ב"פתחו של עידן אופטימי".⁵² נראה כי בכל הנוגע לחיזוי העתיד, אין יתרון למחזיקים בהבנות העומק, וכי תרומתן המרכזית של אלה מבוטאת בקריאה מדויקת יותר של ההווה. על בסיסן מתגבשות הערכות מאוזנות יותר כלפי העתיד, ומתגבשות המלצות הנוטעות עמוק יותר בקרקע המציאות. ההיסטוריון אלי פודה העיר בהקשר הזה כי חוקרי המזרח התיכון אינם יכולים לנבא מהפכות, אך יש ביכולתם להצביע על המגמות ועל הנסיבות העשויות להביא למימושן. מסקנתו הייתה כי יש להעמיק את ההיכרות עם התרבות העכשווית של מושאי המחקר, ובמידת האפשר לספק לאנשי המודיעין "התנסות אנתרופולוגית", בפרט סוירים בשטח ומפגשים עם נציגי "הצד השני".⁵³

נראה כי בכל הנוגע לחיזוי העתיד, אין יתרון למחזיקים בהבנות העומק, וכי תרומתן המרכזית של אלה מבוטאת בקריאה מדויקת יותר של ההווה. על בסיסן מתגבשות הערכות מאוזנות יותר כלפי העתיד, ומתגבשות המלצות הנוטעות עמוק יותר בקרקע המציאות

במציאות הנוכחית, שבה ידע ותובנות אינם נחלת קבוצות נבחרות, המענה המוצע במאמר עשוי לחזק את הערך המוסף ואת הרלוונטיות של המודיעין. ראוי להבהיר כי לא מדובר ב"נוסחאות קסם" שיעניקו למשתמש בהן חסינות מפני משגים. עשייה מודיעינית מקצועית ומדויקת תהיה לעד תלויה גם במנטליות הקולקטיבית ובמבנה האישיות של העוסקים במקצוע זה. לצד טיפוח בקיאותו, איש המודיעין מחויב לאמץ ערכים של צניעות ושל זהירות, ובעיקר להכיר ברכיב שלו הטיפ דונלד ראמספלד: חתירה לזהות את הדברים שאינן יודע.

51 ערב מלחמת המפרץ השנייה ומיד לאחריה התנהל שיח פוליטי-אקדמי-ביטחוני ענף לגבי הסבירות להצלחת המאמץ האמריקני לבינון "סדר חדש" ברוח דמוקרטית במזרח התיכון בכלל ובעיראק בפרט. מצדו האחד של המתרגם ניצבו גורמים שטענו כי בדומה לדגמים של גרמניה ושל יפן לאחר מלחמת העולם השנייה, תצליח וושינגטון גם בעולם הערבי בכינון מדינות לאום יציבות ודמוקרטיות. מהצד השני, ניצב זרם שטען כי העוינות העמוקה למערב, עוצמתו של האסלאם הקיצוני והאיבה העמוקה בין עדות ודתות במזרח התיכון הם רכיבים שצפויים להכשיל את הניסיון האמריקני. להרחבה בנושא, ראו: מיכאל מילשטיין ואלון תם, "אופטימיזם אמריקני ופסימיות מזרח תיכונית", **מערכות**, גיליון 393 (שבט תשס"ד/פברואר 2004), עמ' 4-11. בשיח שהתפתח באותה העת במערכות המודיעין בישראל, בלטו טענות לגבי הימצאותם של חוקרי המזרח התיכון בישראל ושל חוקרי מודיעין הנשענים על שיטות מחקר היסטוריות, במעין "ארמון חלומות של מזרחנים" המקשה עליהם להבחין בשינוי החיובי העמוק המתהווה באזור.

52 ראו ריאיון עם עג'מי תחת הכותרת "השינוי הגיע, והוא טוב": **הארץ**, 25 בפברואר 2011.

53 **הארץ**, 24 פברואר 2011.